Durst Judit

PROFITÁBILIS GONDOSKODÁS, AVAGY A SEGÍTSÉG FINANCIALIZÁCIÓJA: AZ INFORMÁLIS MUNKAERŐ TOBORZÁS MORÁLIS GAZDASÁGÁNAK SZEREPE A ROMÁK TRANSZNACIONÁLIS, INGÁZÓ MUNKAERŐ-MIGRÁCIÓJÁBAN

A tanulmány a transznacionális munkaerő közvetítés morális gazdaságának működését mutatja be. A hosszabb etnográfiai terepmunkán és interjúkon alapuló elemzés fókuszában a (többnyire roma) informális toborzók vagy munkaerő-közvetítő brókerek tevékenysége és megítélése áll. Ezek a brókerek a migrációs ipar sajátos aktorai: közvetítők, akik lehetővé teszik az alacsony végzettségű, idegen nyelvet nem beszélő munkások „egzisztenciális mobilitását" abból a „beragadt" helyzetből, amit ma (Észak-) Magyarországon alacsony iskolai végzettségű románnak lenni jelent. A kapitalizmus ambivalenciáit menedzselő brókerekről szóló elméleti keretbe ágyazva, ugyanakkor a morális gazdaság megközelítést a politikai gazdasági perspektívával ötvözve, a tanulmány a következőkre hívja fel a figyelmet: Egyfelől az informális munkaközvetítő bróker (toborzó) az, aki a formális és az informális világok között fordító funkciót betöltve, megélhetési lehetőséget kínál az itthon „felesleges munkaerőnek" ítélt, többnyire alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen munkások számára. A toborzó és az általa toborzott munkás viszonya egyfajta kliensi viszony, amelynek megvannak a maga morális elvei, és amelyben a szívességek cseréje financializálódik, pénzértékké válik. Másfelől a brókerek tevékenysége bár olajozza a kapitalista tőkefelhalmozás kerekét, ugyanakkor egyszerre termeli újra és pacifikálja az egyre mélyülő társadalmi egyenlőtlenségeket és a szegénységet.

KULCSSZAVAK: *Migrációs közvetítő, bróker, informális munkaerő-toborzó, morális gazdaság, prekárius migráns vendégmunkások, „rugalmas kizsákmányolás", Magyarország*

BEVEZETÉS

> „Hát nekem ez lelkileg megterhelő [...] Az benne a megterhelő, hogy én viszem ki a szerencsétleneket és a magyar [munkaerő-kölcsönző] cégek ugye, ez köztudott [...] elég szépen leszedik ott kint a magyar embereket...”

Ati 45 éves, gázszerelő szakmunkás Miskolcról. Hosszú évekig maga is, ahogy mondja, „migráns vendégmunkásként” dolgozott külföldön, Nyugat-Európában. Hol hajógyárban, hol különböző építőipari cégeknél, vagy épp a húsiparban. „Hát, az aljáról kellett elindulni és akkor utána, ahogy jöttek az ismeretségek, úgy jött ez az egész dolog. Mindig az a lényeg, hogy az ember jól dolgozzon és jó kapcsolatokat ápoljon a kinti főnökeivel” – emlékszik vissza a nyolc évvel ezelőtti kezdetekre, amikor a hollandiai részleggel (is) rendelkező magyar munkaerő-kölcsönző cégnél az egyik főnöke megkérte, nem tudna-e hozzá hasonló földieket találni neki, mert állandó munkaerőhiánnyal küzdenek. Így fogott bele Ati a munkaerő-toborzásba, amivel ki tudta váltani a fizikailag megterhelő munkát szellemi munkára, ahogy ő hívja a toborzást, vagyis itthonról az (olcsó és megbízható) munkaerő kiszervezését külföldi cégekhez. De mostanra elfáradt, leginkább a toborzással járó, lelkileg megterhelő ambivalenciák miatt.

> „Itten azért nehéz dolgok vannak. Kiviszik az embereket, ígérnek nekik fűt-fát. Általában a fiatalokat jobban szeretik, akik húsz, huszonöt körül vannak, attól függ, Európa melyik országába kell menni. Belgium, Franciaország vagy Hollandia. De a legtöbb cég az Hollandia[ba keres munkásokat]. És akkor én itthon összeszedem a csoportot. Általában én is jobban szeretem a fiatalokat. Itt a környező falvakban, Borsod és Szabolcs, mert ugye ez a legszegényebb környék. És akkor megmondják, hogy melyik cégnek hány emberre van szüksége. Én kiviszem őket, átadom őket, szállásra helyezem őket, utána van egy következő kanyar: beváltak, vagy nem váltak be. Ha nem, akkor én hozom őket haza. [...] Ezt mind énrám hárítják, ha problémás új munkást viszek ki [...] Mert ők ugye ott az irodában nem nagyon foglalkoznak velük. Ezt mind énrám teszik, mert ugye én vittem ki őket, nekem kell is kitenni őket a házból [munkásszállóból], ha nem válnak be.”

Ati a vele készített interjúban arról is nyíltan beszél, hogy működik az a globális árulánc, ami a transznacionális munkaerő-kereskedelmet is jellemzi, és aminek a formális munkaerő-közvetítő cégek mellett az informális toborzók is fontos szereplői.

> „Ugye most szól az egyik kolléga, hogy neki is kellene egy pár ember, akkor én nem kérdezem meg, hogy ő [...] merre szánja őket, akkor én mondom neki, hogy tudok-e, vagy nem tudok benne segíteni. De ugyanúgy a fuvar szempontjából is. Kölcsönösen így segítenénk mi egymást. [...] A magyar cégeknek ott van ilyen képviselete, ahol lényegében el tudják adni az embereket. Na, én ezt tudom, mert én is benne voltam, mert én is dolgoztam ilyen cégnek. [...] És akkor ők veszik a fejpénzt. Most lényegében mi is ezt csináljuk, mert úgy visszük ki őket, hogy egy heti fizetést még pluszban elveszünk tőlük [...]. Jó, mondjuk örülnek neki [a kivitt munkások], mert ugye hát itt magyarban nem nagyon tudtak elhelyezkedni, nem nagyon kaptak munkát. Na, most kint az van, hogy megkapják ezt a hat eurót, de kint az anyacég, vagyis a magyar cég, az óránként negyven euróért adja el őket. Na, ez benne a legszebb. És akkor most jön még benne a legszebb része, hogy olyan házakba vannak elszállásolva az emberek, hogy hát, magyarban is jártam sok helyen, de nem aludnák ott egy éjszakát sem. De ha nem akarnak idehaza meghalni éhen, akkor elfogadják ezeket a feltételeket, ha meg nem, akkor jönnek haza. Na, most azért van, hogy háromhetes, vagy négyhetes turnusként megmondják, hogy ennyi emberre van szükség, összejön, nem jön, kivisszük, aki bevált, marad, aki nem, azt hazahozzuk. Ez így megy. [...] Folyamatos nyersanyag, mint a gyárakban, folyamatos emberhiány van. Mert olyan munkákat végeztetnek kint a magyarokkal, nemcsak a magyarokkal, románokkal, lengyelekkel, szerbekkel, ami felőrli az embert. Idegileg is, fizikálisan is. [...] De amikor mondom nekik, gyerekek, jó ötlet volt, megérte nektek így, akkor azt mondják, jobban belegondolva még mindig jobban jártak, mint, hogy itthon Magyarországon megdöglöttek volna éhen. [...] ez a kényszer, ez az óriási kényszer, ami ráviszi az embereket".

Atinak a terepmunkám során mutatott be az egyik ismerősöm, aki maga is évek óta külföldre jár dolgozni. Ati maga lassan már nyolc éve

foglalkozik külföldi munkára való toborzással. A vele készített interjú legelején rögtön a benne feszülő morális dilemmáról beszélt. Egyrészt úgy érzi, „segít" az otthon szegénységben, kiszolgáltatott pozícióban élő toborzott munkásain azzal, hogy az otthoninál legalább kétszer-háromszor jobban fizető munkákra viszi ki őket. Másrészt viszont tisztában van azzal is, mennyire „leszedik", azaz kizsákmányolják az általa kiközvetített munkásokat, mivel a munkájuk által termelt értéknek csak egy töredék részét kapják kézhez. A bérük jelentős részén ugyanis nemcsak a munkáltató osztozik, hanem mindazok a közvetítők is, akik részt vettek e rendkívül olcsó és bármikor „eldobható" (Glick-Schiller 2009) külföldi vendégmunkások toborzásában. Például Ati, az informális toborzó, valamint azok a magyarországi központú, Nyugat-Európában – jellemzően helyi tulajdonossal közösen alapított – vegyes leányvállalatokat működtető formális munkaerő-kölcsönző cégek, amelyek Ati közreműködésével igyekeznek minél olcsóbb, ugyanakkor megbízható munkaerőt közvetíteni a megrendelő külföldi nagyvállalatok számára. Ezek többnyire építőipari, húsipari vagy mezőgazdasági cégek, amelyek az egyre élesedő globális versenyben úgy próbálnak versenyképesek maradni, hogy folyamatosan igyekeznek csökkenteni termelési költségeiket – többek között a munkaerő költségének leszorításával. Mindez illeszkedik a kapitalista tőkefelhalmozás logikájába, amelynek – Rajaram (2018) szerint – egyik kulcseleme, hogy a „többletnépességet" a munkaerő tartalékseregeként vonja be a termelésbe, a lehető legalacsonyabb bérek mellett, amelyeket kiszolgáltatott helyzetük miatt kénytelenek elfogadni.

Ebben a tanulmányban a transznacionális munkaerő közvetítés morális gazdaságának működését mutatom be. Egy észak-magyarországi régióban végzett, hosszabb etnográfiai terepmunkára, valamint az innen munkásokat toborzó 19 informális toborzóval és az általuk közvetített munkásokkal készített interjúkra épülő elemzésem középpontjában a (többnyire roma) informális toborzók, illetve munkaerő-közvetítő brókerek tevékenysége, annak megítélése, valamint a gazdaság egészére gyakorolt – nem szándékolt – hatásai állnak. E megítélés alapja az, hogy a bróker – a toborzott munkások nézőpontjából – vajon „igazságos árat" kér-e szolgáltatásáért (lásd E. P. Thompson (1971) az angol tömeg morális gazdaságáról). A megítélés tétje pedig az, hogy a toborzott munkások normái szerint „morálisan",

vagyis „igazságos áron" dolgozó bróker tevékenységét a munkások elfogadják, mennek vele külföldre dolgozni, így az (informális) munkaerő-közvetítés fenntartható gyakorlattá válik. Ellenben azt a brókert, aki igazságtalanul magas árat kér el közvetítő tevékenységéért, elítélik, mondván, „túl sok bőrt húz le a szegény emberekről", és így hosszútávon nem is fenntartható a praxisa.

A cikk a morális gazdaság elméleti keretére és empirikus kutatásaimra alapozva amellett érvel, hogy a toborzók azt a feszültségekkel terhelt ambivalenciát testesítik meg, amely gyakorlatilag a kapitalizmus működését is jellemzi. Nevezetesen, egymással összeegyeztethetetlennek tűnő értékeket vegyítve, a (toborzott munkásokon való) segítés és gondoskodás, valamint a (rajtuk való) nyerészkedés és haszonszerzés értékeit kombinálva, a „segítség financializációja" révén, egyszerre járulnak hozzá a tőke akkumulációjához, az egyenlőtlenségek (újra)termeléséhez és ezeknek az egyenlőtlenségeknek, valamint a szegénység okozta feszültségeknek a pacifikálásához.

Ugyanakkor a tanulmány arra is rámutat, hogy az általam vizsgált, jellemzően roma brókerek kreativitása és vállalkozói tehetsége mellett (Stewart 2021) nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy tevékenységük egyúttal hozzájárul a strukturális osztálykülönbségek növekedéséhez – még magán az etnicizált, rasszizált kisebbségen belül is. Ezt a folyamatot tovább erősíti a magyar társadalomra jellemző, etnikai-rasszizált alapú társadalmi szakadék (Hann 2024).

MORÁLIS GAZDASÁG, BRÓKEREK ÉS A GLOBÁLIS ÁRULÁNC

Elemzésem kiindulópontja Edward P. Thompson „morális gazdaság" (*moral economy*) fogalma, illetve annak a neoliberalizálódó társadalmakra továbbgondolt, témám szempontjából releváns újfajta értelmezései.

Thompson (1971) a fogalmat a 18. századi angliai kenyér-lázadások értelmezésére dolgozta ki. Polányihoz (1944 [1957]) és a szubsztantív gazdaságantropológiai irányzathoz hasonlóan, a formális közgazdaságtan keretein belül igyekezett föltárni a gazdasági folyamatok kulturális, morális mozzanatait (Hofer 1994). Szemben az általános tör-

ténészi és a klasszikus, Adam Smith-féle politikai gazdaságtani magyarázattal, Thompson azt mutatta meg, hogy az általa vizsgált angol „tömegnek" (az ő kutatásaiban a vidéki munkás osztálynak) van egy, a formális gazdaságon kívüli morális gazdasági rendszere. Definíciója szerint ez a gazdasági működés a tömeg közös normatív elvárásain alapszik, pontosabban azon, amit a közösség tagjai igazságos, erkölcsös és helyes (*proper, fair*) gazdasági funkciónak/viselkedésnek, az alapvető élelmiszerek esetében pedig igazságos árnak tartanak. (Thompson 1971: 79).

Thompson szerint míg a 19. század Angliájában a társadalmi konfliktusok elsősorban a bérharcok köré szerveződtek, addig a 18. században a lázadásokat az alapvető élelmiszerek – különösen a kenyér – árának igazságtalannak érzett emelkedése váltotta ki. A tömegek a „morális gazdaság" elvei alapján elvárták a közösségi érdekek figyelembevételét, a piac szabályozását, és igazságtalannak tartották a gabonakereskedők nyerészkedését éhínség idején. Vagyis a kapitalista piacgazdaságot megelőző paternalista árszabályozás visszaállítását követelték az általuk igazságosnak tartott, alapvető élelmiszerekre vonatkozó árak biztosítása érdekében.

Ebben az értelemben a tömegek – pontosabban a szegény tömegek – morális gazdasága az „igazságos árakról" (*just price*) és az igazságos gazdasági csereviszonyokról alkotott általános, kollektív elképzelést jelenti a piaci viszonyok kibontakozásának kezdeti időszakában, amikor a szegények gazdasági tevékenysége még nagyrészt helyi vagy regionális keretek között szerveződött. Thompson szerint a szabadpiacra épülő új politikai gazdaság beköszönte a szegények alapvető szükségleteinek kielégítését válság idején akár paternalista eszközökkel is biztosító morális gazdaság hanyatlását jelentette.

James C. Scott (1976) a „morális ökonómia" thompsoni fogalmát a délkelet-ázsiai paraszttársadalmak leírására használta. Scott szerint ezekben a közösségekben a lázadás nem az árak alakulásán, hanem a társadalmi igazságosságról alkotott morális normák megsértésén múlik. Nem arról van szó, hogy a „kizsákmányolt" parasztoknak „hamis lenne az öntudata" (Marx 1978), hanem arról, hogy gazdasági viselkedésüket, cselekedeteiket a túlélés etikájára, a reciprocitásra és a biztonság iránti igényre épülő morális gazdaság vezérli. A kizsákmányolás akkor válik lázadás kiváltó okává, amikor a kivetett adók és egyéb

elvonások a megélhetést veszélyeztetik, vagyis amikor a parasztok igazságtalannak érzik azokat.

Götz (2015) szerint a Thompson által bevezetett morális gazdaság fogalom lényege egy adott társadalmi réteg vagy frakció tagjai által közösen elképzelt igazságosság normatív elve, amely a kapitalizmus későbbi szakaszaiban csupán a jótékonyság (*charity*) formájában maradt fenn. A 2010-es évektől azonban, a globális és lokális válságok egymásra hatása nyomán, a morális gazdaság újra központi fogalommá vált a gazdaságantropológiai elemzésekben. A szakirodalomban jelenleg két fő megközelítés dominál: az egyik különböző társadalmi csoportok morális gazdaságára koncentrál (mint Thompson vagy Scott esetében), míg a másik a konkrét gazdasági tranzakciók, gyakorlatok, illetve hierarchikus cserekapcsolatok morális logikáit, dimenzióit vizsgálja (például: Kofti 2016 a flexibilis termelés kapcsán, vagy a brókerség különböző elemzései).

Ezen a gazdaságantropológiai irányon belül, Carrier (2017) szakirodalmi áttekintésében igyekezett az átalakuló, globalizálódó gazdasági kontextusnak megfelelő definíciót adni az eredetileg a prekapitalista átalakulás hajnalán született fogalomnak. Meghatározásában a morális gazdaság „azokat a kölcsönös kötelezettségekkel jellemezhető gazdasági tevékenységeket foglalja magában, amelyek akkor keletkeznek, amikor az emberek tartós cserekapcsolatokat folytatnak egymással" (uo.: 1). Palomera és Vetta (2016) ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a hierarchikus gazdasági cserekapcsolatokban érintett személyek és csoportok morális érvrendszerei, értékregiszterei egymásnak ellentmondóak is lehetnek, és a morális gazdaság mint megközelítés éppen ezeket az eltérő morális keretezéseket tudja megragadni és ennek segítségével ambivalens gazdasági praxisokat magyarázni (Kofti 2016).

Hann (2008) amellett érvel, hogy a morális gazdaság meghatározott tranzakció típusokhoz való rendelése helyett érdemesebb a gazdaság egészének a morális dimenzióit vizsgálni. Ez az értelmezés heurisztikus eszközt kínál annak feltárására, hogyan jönnek létre azok a hierarchiára és aszimmetrikus cserére épülő gazdasági kapcsolatok, mint amilyen például a(z informális) munkaerő-közvetítő brókerség is. A morális gazdaság Hann-féle, nem normatív értelmezése éppen azt teszi lehetővé, amire ez a tanulmány is vállalkozik: hogy bemutassa, miként formálódik a mindennapi gyakorlatokban egy-egy gazdasági

tranzakció – jelen esetben a munkaerő-közvetítés megítélése – az egymástól kölcsönösen függő, ugyanakkor eltérő, sokszor ellentétes társadalmi-gazdasági érdekek által vezérelt szereplők morális alkufolyamatainak eredményeként (lásd még: Salverdo 2021). A szöveg arra is rávilágít, hogy mindennek milyen – gyakran nem szándékolt – következményei vannak a gazdaság egészének működésére.

Ezt a nem normatív megközelítést alkalmazza Karandinos *et al*. (2014) is, amikor egy amerikai nagyváros szegregált városrészében elharapódzó erőszak morális gazdaságát, valamint az ott élő brókerek által közvetített drogkereskedelem működését vizsgálják. Egy Puerto Ricó-i, a kábítószer-kereskedelem által meghatározott negyedben végzett antropológiai terepmunkájuk alapján amellett érvelnek, hogy a dezindusztrializáció következtében beszűkülő megélhetési lehetőségek, valamint a rasszizált szegényekkel szemben ellenséges és kizáró állami intézményi struktúrák hatására sokan – más munkalehetőség híján – a drogkereskedelemben látják az egyetlen reális jövedelemszerzési lehetőséget. A szerzők szerint a kereskedelmi hálózat működését nemcsak gazdasági racionalitás, hanem egy sajátos, belső etikai rendszer is irányítja, amelyben az erőszak – mint a bajban való kölcsönös segítségnyújtás, a rokonsággal való szolidaritás egyik formája – morálisan legitimálódik. Az erőszak morális gazdaságának pedig az a nem szándékolt következménye, hogy maga is hozzájárul a drogkereskedelem fenntartásához (az alkalmi utcai árusok és a droghasználók kiszolgáltatottságát kihasználva), valamint az ebből befolyó jövedelem révén a primitív tőkefelhalmozás folyamataihoz (Marx és Engels 1848).

BRÓKEREK

A brókerség kortárs gazdaságantropológiai vizsgálatában a morális gazdaság, ötvözve a politikai-gazdasági megközelítéssel, termékeny elemzési keretnek bizonyul. A nemzeti és globális gazdasági-társadalmi átalakulások – például a politikai rezsimek változása, a neoliberális reformok, a munkaerőpiac átalakulása vagy a rugalmas munkaszervezés elterjedése – nyomán számos szerző a „brókerek és közvetítők visszatéréséről" beszél (James 2011), ami egyúttal az antropológia politikai és gazdasági klientelizmust vizsgáló hagyományának újra-

éledését is jelzi (Björkman 2021). Ez a hagyomány a klientalista viszonyokat olyan problémamegoldó hálózatként értelmezi, amelyre a dominancia és a hierarchia jellemző (Gellner és Waterbury 1977).

A brókerség egyik típusa az informális munkaerő-közvetítés külföldi vállalatokhoz. Ezek a munkaerőtoborzó-brókerek olyan gazdasági szereplők (informális vállalkozók vagy mediátorok), akik egyfajta híd-szerepet töltenek be abban a problémamegoldó hálózatban, amely a külföldi munkavállalás terén az állandó munkaerőhiánnyal küzdő munkaadók és a munkalehetőséget kereső munkások között szerveződik, vagyis a kereslet és a kínálat összehozásában.

Ezek a toborzó brókerek anyagi erőforrásaikkal és gyakorlati tudásukkal „elintézik" a formális úton elintézhetetlen dolgokat. Ilymódon hozzájárulnak a globalizált piacokon egyre élesebb versennyel és a változó gazdasági ciklusoknak megfelelő kereslet ingadozásokkal küzdő cégek fennmaradásához, és olajozzák a kapitalista gazdaságok mindennapi működésének fogaskerekeit (McCollum, D. & Findlay, A. 2018). Tevékenységüket moralizáló diskurzusok övezik: a brókereket és közvetítőket vagy haszonlesőként, vagy segítőként értelmezik, de pozíciójuk sosem marad semleges (James 2011; Brkovic 2022; Auyero 1999; Björkman 2021).

Wiegratz és Cesnulyte (2016) az ugandai mezőgazdasági kereskedők és brókerek (valamint a kenyai szexmunkások) praxisának morális dimenzióit vizsgálva a morális gazdaság neoliberalizációjáról beszélnek: arról a jelenségről, hogy a piac logikája nemcsak a gazdaságot, hanem a társadalmi viszonyokat is átformálja. A régi, közösségi értékeken alapuló morális gazdaság helyét az önérdek, az opportunizmus és a vállalkozói attitűd veszi át.

Ennél árnyaltabb és komplexebb képet fest a jelenkori, „flexibilis kapitalizmus" (Kjaerulf 2015) neoliberális spanyolországi változatának morális gazdaságáról Susana Narotzky (2015). Narotzky gazdaságantropológiai elemzésében azt a perspektívát alkalmazza, amelyik a gazdasági tranzakciók morális szempontjait a politikai-gazdasági folyamatokkal és a kapitalista tőkefelhalmozással együtt, azokkal integráltan vizsgálja. Érvelése szerint ahhoz, hogy megértsük a jelenkori válság kontextusában a gazdasági aktorok e válságra adott praxisait, érdemes megismernünk azt, hogy az adott történelmi pillanatban milyen formát ölt a morális gazdaság. Narotzky a Chris

Hann-féle (2010) definíciót követi, miszerint a morális gazdaság az „emberek [*folk*] hiteinek, gyakorlatainak, értékeinek és érzelmeinek a nexusa [egy adott történelmi korszakban], és nem egy analitikus fogalom, ami arra lett kitalálva, hogy csak azokat a hiteket, gyakorlatokat és érzéseket regisztrálja, amelyek a megfigyelő szerint a progresszív cselekvés irányába mutatnak" (Hann 2010: 195).

Két katalóniai esettanulmány nyomán Narotzky (2015) arra jut, hogy a kapitalizmus „új morális hegemóniája" éppen a korábbi időszakokban egymástól világosan elkülönülő értékrendszerek összemosódásán alapszik. A „szeretet kifizetődése és a szívességek kereskedelme" című könyvfejezetben (uo.) rávilágít, hogy hogyan keverednek össze, folynak egybe egymástól teljesen eltérő moralitások (mint például a szeretetből fakadó, illetve az anyagi megtérülésre, a haszonszerzésre apelláló gondoskodás) a megélhetés különféle gyakorlataiban, egy olyan történelmi korszakban, amikor a hétköznapi ember létét a bizonytalanság és az egzisztenciális szorongás alapvetően határozza meg.

Ehhez hasonlóan Deborah James (2011) rámutat arra, hogy a neoliberális kapitalizmus egyik központi szereplője, a bróker, egyetlen alakban testesíti meg az ezekben a gazdaságokban fellelhető, látszólag összeegyeztethetetlen morális logikákat: a másik fél kiszolgáltatottságán alapuló egyéni haszonszerzést, valamint a gondoskodást, segítségnyújtást. James szerint a posztkolonialista Dél-Afrikában a piacgazdaság kiépítését kísérő neoliberális reformok egyik mellékhatása épp e brókerek gazdasági színtérre való visszatérése volt. Ebben a neoliberális környezetben, ahol az egyéni felelősség normája dominál, a brókerség morális gazdasága egyszerre terméke és alakítója ennek az újfajta társadalomnak. A bróker, kreativitásának és vállalkozói képességeinek köszönhetően egyfajta „fordító", közvetítő szerepet játszik a hatalommal nem rendelkező emberek és az egyre kiterjedtebb, egyre nagyobb hatalommal bíró piac között. E közvetítés során látszólag összeegyeztethetetlen gyakorlatokat és diskurzusokat vegyít: az egyéni haszonszerzés piacgazdaságra jellemző praxisát a piacgazdaság működésével együtt járó, növekvő egyenlőtlenségek csillapításával, a kiszolgáltatott helyzetben lévők erőforráshoz juttatása révén.

Ehhez a gondolatmenethez jól illeszkedik Waters (2018) „segítség financializációjának" koncepciója, amely azt mutatja be, hogyan válik

a társadalmi kapcsolatokon alapuló segítségnyújtás pénzügyi tranzakcióvá egy eladósodott mongóliai kisvárosban. Kutatása szerint az informális hitelezők pénzügyi brókereknek tekinthetők, akik a formális bankok és az adósok között fordító és közvetítő szerepet töltenek be és a kölcsönös segítségen alapuló helyi kapcsolathálóikat használják fedezetként. Vagyis, a társadalmi kapcsolatok értékét váltják át pénzügyi értékké. Az egyenlőtlen csere ellenére, mind az adós mind pedig az informális hitelező a tranzakciót – annak összes ambivalenciájával együtt – úgy éli meg mint egyfajta haszonszerzéssel párosuló segítségnyújtást (azok számára, akiknek ez marad az egyetlen lehetősége, hogy az égető készpénzhiányukat csillapítani tudják).

A nemzetközi antropológiai diskurzus árnyalt és komplex megközelítéseivel szemben a szűkös magyar szakirodalomban a formális munkaerő-kölcsönzés kapcsán inkább a kizsákmányolás ténye hangsúlyos. Nevezetesen az, hogy a munkaerő-kölcsönző cégek, az „osztályhelyzet elhomályosításán" keresztül tudják magas profitráta mellett toborozni a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkásokat – az itthoni munkaerő tartalékseregéből –, akiknek a kiszolgáltatott helyzetét a kölcsönzés inkább újratermeli, mintsem javítaná (Nagy és Nagy 2022). Ugyanakkor megjelenik az a nézőpont is, hogy a munkakölcsönzés a bizonytalan helyzetű munkások számára egyszerre lehetőség és kényszer (Meszman és Fedeyuk 2018; Vígvári–Kovai 2020), vagy „strukturális kényszerekből fakadó cselekvési lehetőség" (Nagy és Nagy 2022: 63; vö. még Durst és Nyírő 2018).

GLOBÁLIS ÁRULÁNC

A fentebb ismertetett morális gazdaság perspektíváját kiegészítve, a világrendszer-elmélet értékes teoretikus keretet nyújt a globális kereskedelmi áruláncelemzés (Hopkins és Wallerstein 1986), valamint az áruvá vált szolgáltatások transznacionalizálódásának vizsgálatához. A Dés Fanni (2018, 2023) és Nadia Shapkina (2008) által kutatott empirikus területen – a főként női test áruba bocsátásán alapuló globális szexipar esetében – ez az elméleti keret új értelmezési horizontokat nyitott. Hopkins és Wallerstein (1986: 159, idézi Shapkina 2008: 191) az áruláncot úgy definiálják, mint „a munka és a termelési folya-

matok olyan láncolata, aminek a végterméke egy árucikk". Hochschild (2000) és Parrenas (2001) e modell logikája alapján beszél az áruvá vált reproduktív munka globális transzferéről, illetve a globális gondoskodási láncról. Ez utóbbi fogalom alatt olyan határokon átívelő személyes kapcsolatok hálózatát értik, amelyek fizetett vagy nem fizetett gondoskodási munkára épülnek. Hasonló logikát követnek Melegh és szerzőtársai, amikor a Magyarországról külföldön munkát vállaló idősgondozók esetében, Polányi (1944) nyomán, maguknak a gondozóknak a „fiktív árucikké" válására és transznacionalizálódására hívják fel a figyelmet (Melegh et al. 2018).

Ezt az elméleti logikát folytatva, ebben a tanulmányban a prekár munkás fiktív áruvá válását, illetve ennek az árunak a munkaerő-közvetítésen keresztüli globális áruláncát és annak transznacionalizálódását elemzem (ld. még Durst 2019). Amellett érvelek, hogy a félperifériás Magyarországról történő informális, (kiszolgáltatott, bizonytalan, prekár helyzete miatt) olcsó munkaerő közvetítése a nyugat-európai centrumországokba is leginkább ebben az elméleti keretben, illetve az „alkalmi munka nemzetköziesedésének" (McDowell et al. 2008) kontextusában érthető meg.

Az alábbiakban ennek az átmeneti, olcsó külföldi munkásokra épülő (fiktív) áruláncnak a működését mutatom be, a toborzókkal készített interjúim narratívái, és saját terepmunkám megfigyelései alapján. Elemzésem fókusza a toborzó mint informális bróker működése, valamint a brókerség morális gazdaságának feltérképezése. Mielőtt azonban rátérnék esettanulmányom eredményeire, röviden szót kell ejteni arról a társadalmi-gazdasági kontextusról, amelybe ez a kutatás beágyazódik.

A KUTATÁS KONTEXTUSA: FLEXIBILIS KAPITALIZMUS ÉS A NEO-, ILLETVE ILLIBERÁLIS GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS HATÁSA AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓBAN

A „flexibilis kapitalizmus" Kjaerulf (2015) értelmezésében a kapitalista gazdasági berendezkedés egy viszonylag új szakasza. Jelképe a globális versenyben flexibilissé váló, munkaerőpiacon fennmaradni képes, „rugalmas" vállalat, aminek a működését a rugalmas menedzsment és munkaszervezés jellemzi, szemben a korábbi, fordista típusú munkaszervezéssel. Ahogy egyre inkább megnyílik a nemzetközi munkaerőpiac és élesedik a globális verseny, úgy nő a rugalmasság iránti igény e vállalatok részéről a versenyképesség fokozása érdekében.

E rugalmasság egyik kulcseleme a piaci konjunkturális ingadozásokhoz igazodva gyorsan mozgósítható, ugyanakkor könnyen lecserélhető, „eldobható", politikailag csendes, jogokat nem követelő, olcsó munkaerő, ami elsősorban a (fél)periféria országainak munkaerő-tartalékaiból rekrutálódik (Vígvári és Kovai 2022; Eredics–Kovai 2026; Kovai és Puskás 2023). E munkások beszerzéséhez az Európai Unión belül – ahol a munkaerő szabad áramlása biztosított – a munkaerőpiac alsó szegmenseiben mind a globális piacra termelő vállalatok, mind a nekik beszállító alvállalkozók széles körben vesznek igénybe profitorientált formális munkaerő-közvetítőket és informális munkaerő-toborzókat (Pijpers 2010; Jones 2014; Jones és Sha 2020; Gammeltoft–Hansen és Sorensen 2013; Žabko et al 2018; Xiang és Lindquist 2014).

E globális politikai-gazdasági kontextus, valamint a Kelet-Közép-Európa gazdaságilag hátrányos helyzetű vidéki térségeiben tapasztalható stagnáló vagy csökkenő életszínvonal együttes hatásaként ma a nyugat-európai vállalatok által igénybe vett informális kelet-európai munkaközvetítők viszonylag könnyen találnak megfelelő, olcsó munkaerőt.[1]

1 Etnográfiai kutatásom egyik limitációja, hogy a résztvevő megfigyelésem az országnak csak egyetlen régiójára koncentrálódott. Más etnográfiai kutatásokból (Kovai 2024) ugyanakkor tudjuk, hogy az ország gazdaságilag fejlettebb vidékein – a 2010-es évek közepétől, az akkori (átmeneti) gazdasági konjunktúra és az odatelepülő, nyugat-európai gyárak kihelyezett összeszerelő részlegei miatti foglalkozásbővülés következtében – az ott élő szakképzetlen roma munkások közül is sokan találtak maguknak itthoni munka-

Ezek a brókerek a félperiférias kelet-európai országok többnyire alacsonyan képzett, gyakran nincstelen vagy eladósodott, idegen nyelveket nem beszélő munkásait toborozzák és juttatják ki Németországba vagy Hollandiába (vagy más nyugat-európai országokba). A külföldi munkához jutásban és kiutazásban való „segítségnyújtásért" cserébe informális vállalkozókként tetemes jutalékot szednek.

A 21. századi magyar illiberális gazdaság magára hagyott szubproletár tömege, különösen az észak-magyarországi, gazdaságilag perifériku régió alacsonyan képzett munkaerő-tartaléka jelenti a Nyugat-Európába irányuló vendégmunkás-toborzás, valamint a kelet–nyugati migrációs lejtő fő forrásvidékét (Melegh 2006). E magára hagyott tömeg mellett a régió központi figurái közé tartoznak az olyan brókerek, mint a hitelszakértők (tanácsadók), az informális pénzkölcsönzők, vagy az informális toborzók (munkaerő-közvetítők). Ők olyan társadalmi szereplők, akik központi szerepet játszanak az államszocializmusból az (illiberális) piacgazdaságba való átmenet ambivalenciáinak menedzselésében (Brkovic 2018), betöltve a gazdaság szférájában jelentkező intézményi űrt. Más szóval, e brókerek informális közvetítő tevékenysége gördülékenyebbé teszi a formális kapitalista intézmények és terek működését (McCollum és Findlay 2015, 2018) – mindeközben segíti az általuk fenntartott klientalista függőségi viszonyokba ágyazott emberek társadalmi reprodukcióját. Fontos hangsúlyozni, hogy a brókerség nem újkeletű jelenség sem Magyarországon, sem Európában – csak a közvetítő tevékenységek formája és tartalma az, ami változott. A 20. század folyamán Magyarországra is rendszeresen érkeztek különféle mobil munkások (napszámosok, útépítők stb.) (Sík 1999; Sik–Szeitl 2015). Az államszocializmus éveiben a kelet-magyarországi romák hetente ingáztak a „fekete vonattal" a budapesti munkahelyekre, míg aratás idején román munkaerő-toborzók biztosítottak több ezer munkavállalót az országszerte felbukkanó átmeneti mezőgazdasági feldolgozó üzemeknek. Ezeket a munkaerő-mozgásokat jelentős részben munkaerő-közvetítők bonyolították, különösképp a szezonális mezőgazdasági munkások toborzását. Viszont a 2004-es EU-csatlakozás után új fejleményt jelentett a munkaerő szabad áramlása révén

lehetőséget, így nem kényszerültek toborzók közvetítésével megszerezhető külföldi vendégmunka vállalásra.

a brókerek közvetítette munkások mint fiktív áruk alkotta áruláncc transznacionalizálódása.

ESETTANULMÁNY

Az alacsony szakképzettségű romák munkaerő-migrációja, pontosabban külföldi vendégmunkája a roma közösségek legkiszolgáltatottabb, legszegényebb rétegeit érinti. Ők azok, akik jellemzően még a rokoni hálózataikra sem támaszkodhatnak a migrációval járó költségek és kockázatok enyhítésében (Durst 2019). Számukra így megkerülhetetlen, hogy a munkaerő-közvetítők, brókerek vagy informális „toborzók" segítségét igénybe vegyék.

Ezek az országok között mozgó informális vállalkozók segítenek áthidalni a nyereségre törekvő globális kapitalista cégek – mint munkaadók – és az alárendelt munkaerő közötti információs szakadékot. A közvetítők egyrészt ellátják a kereslet és a kínálat összehangolásának piaci funkcióját, másrészt kölcsönös kötelezettségekre alapuló bizalmi kapcsolatot építenek ki mind a munkaadók, mind a munkavállalók körében – garantálva mindkét fél számára, hogy az ismeretlen másik a „szerződésnek" megfelelően fog viselkedni.

A kutatásból egyértelműen kitűnik, hogy a külföldi vendégmunkás romák szívesebben utaznak roma brókerek (toborzók) segítségével, mert jobban megbíznak bennük, mint a nem roma magyar közvetítőkben. Ez a klientalista alapokon nyugvó bizalmi viszony a nyugat-európai foglalkoztató számára is előnyös, aki így garantáltan jól teljesítő, olcsó munkaerőt kap. A toborzott vendégmunkások számára a közvetítők a kiutazást is megszervezik, vagy anyagi előleggel – például az első heti munkabér megelőlegezésével – segítik az utazás finanszírozását, ezzel csökkentve a munkavállalók belépési költségeit a transznacionális munkaerőpiacra.

Jelen tanulmány arra világít rá, hogy a származási országban az etnikai alapú, rasszizáló diszkriminációnak kitett, deprivált gazdasági térségben élő alacsony végzettségű, szakképzetlen romák számára a külföldi munkavállalás sokszor az „egzisztenciális mobilitás" (Hage 2009) szinte egyetlen útját jelenti. Hage szerint az emberek jóllét érzésének alapvető feltétele az „élhető élet", amelyet ők „élni érdemesnek"

tartanak. Ez a fajta egzisztencia egyfajta elképzelt mobilitást feltételez: azt a meggyőződést, hogy az ember élete egy méltó jövő felé halad. Ebben az értelemben a mobilis emberek tehát egzisztenciális mozdulatlanságukból akarnak kitörni, és a térbeli mobilitás az egzisztenciális mobilitásra reményt adó (elsősorban családi) projekt (Pine 2014) révén válik elképzelhetővé. Ez a tanulmány fókuszában lévő szakképzetlen, magyar roma vendégmunkások esetében is így van.

E mobilitási perspektíva bemutatásával nem szándékom elhallgatni a vizsgált vendégmunkások tapasztalatainak összetett, ambivalens és ellentmondásos természetét. Több kutatás rámutatott már arra, hogy a külföldön munkát vállaló romák olyan tapasztalati és gyakorlati, észlelési és cselekvési mintázatokkal rendelkeznek, amelyeket „prekár habitusnak" nevezhetünk (Harrison et al. 2022). Ez a habitus teszi lehetővé számukra, hogy „mint hal a vízben" mozogjanak a folyamatos bizonytalanságot jelentő, prekarizált világban.

Harrison és munkatársai szerint ez a strukturális tényezők által történelmileg formált habitus részben magyarázza, hogy az alacsony végzettségű, szakképzetlen kelet-európai romák Angliában miért fogadják el az úgynevezett „rugalmas kizsákmányolás" formáit, amelyet Bourdieu (1998, idézi Harrison et al. 2022) olyan egyoldalú munkaerőpiaci viszonynak tekint, amelyben a rugalmasság kizárólag a munkaadó oldalán áll fenn és az ő érdekeit szolgálja. Ez a rugalmasság abban rejlik, hogy a munkavállalókat bármikor el lehet bocsátani vagy újra alkalmazni a piaci kereslet ingadozásának megfelelően. Az empirikus kutatások azt is megvilágítják, hogy az alacsony iskolai végzettségű romák a „globális kapitalizmus eldobható tömegének" (Bauman 1998:5) részét képezik, például a transznacionális szexiparban (Dés 2018). A roma migráns munkaerő kiszolgáltatott helyzetét fokozza az is, hogy a közbeszédben sokszor „torz reprezentáció" (Kóczé 2017) eredményeképp, a társadalomra nézve „fenyegető migránsként" jelenítik meg őket (ld. például Anglia vonatkozásában Glick Schiller 2009).

Jelen tanulmány – hasonlóan Deborah James (2011) dél-afrikai brókerekről szóló, és Susana Narotzky (2005) katalóniai esettanulmányához – arra tesz kísérletet, hogy keretbe foglalja az alacsony képzettségű roma munkások külföldi munkára való kiközvetítésével kapcsolatos, gyakran ellentmondásos tapasztalatokat és értelmezéseket

(ld. még Durst és Stewart 2025), bemutatva a toborzás morális gazdaságának jellemzőit, követve azt a logikát, amely a mobilis roma munkások, illetve az őket toborzó brókerek tapasztalataiban és szubjektív megélésében is megjelenik és alakítja gazdasági cselekvéseiket.

AZ ÁRULÁNCOK MŰKÖDÉSE A GLOBÁLIS MUNKAERŐPIACON: AZ INFORMÁLIS TOBORZÓ MINT KÖZVETÍTŐ, FORDÍTÓ ÉS MINT A TUDÁSIPAR SZEREPLŐJE

Az informális toborzók azt csinálják kicsiben, amit a formális munkaerő-kölcsönző cégek és munkaerő-közvetítő brókerek nagyban. A migrációs ipar egyik fontos elemének tekintett, formális munkaerő-közvetítő vagy -kölcsönző gazdasági aktorok szaporodása egészen látványos. A magyar piacon ma 800 munkaerő-közvetítő cég bonyolítja 160 000 munkavállaló közvetítését, és ezzel 450 milliárd forintos forgalmat valósít meg (Meszmann és Fedyuk 2018). Ezek a formális cégek nem tudnának működni az informális toborzók nélkül, akiket beszerveznek informális alvállalkozóként a munkaerő rekrutálásába – ahogy arról a tanulmány elején bemutatott Ati esete is tanúskodik.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogyan működik a munkások mint fiktív áruk transznacionális áruforgalma, vagyis a – főként szakképzetlen – munkaerő áramlása a globális áruláncban. Ezt terepmunkám, illetve az informális toborzókkal készített interjúim alapján próbálom rekonstruálni – az általuk lefestett történetet kiegészítve néhány toborzott munkás perspektívájával.

Az ellátási lánc egyik végpontján, a félperiférias országokban (esetünkben Magyarországon) élő, alacsony iskolai végzettségük és az őket sújtó etnikai diszkrimináció, strukturális elnyomás folytán kiszolgáltatott helyzetű munkások állnak. Számukra az egzisztenciális mobilitás és a mindennapi megélhetés egyetlen eszköze a puszta munkaerejük áruba bocsájtása. Az ellátási lánc másik végén a nyugati-európai centrumországokban működő globális cégek találhatók. Ezeknek a cégeknek állandó, kielégíthetetlen igénye van a minél olcsóbban megszerezhető munkaerőre, hogy versenyképesek maradjanak a növekedést hajszoló, egyre kiélezettebb nemzetközi gazdasági versenyben.

A globális árulánc e két pólusa között helyezkednek el a brókerek. Egyfelől az informális toborzó, aki beszerzi az áruvá vált olcsó munkást, főként a legszegényebb régiókból. Ezt a munkaerőt aztán a beszerzett munkások után járó „fejpénz" ellenében továbbadja a formális munkaerő-közvetítő cégeknek. A formális munkaerő-kölcsönző vagy -közvetítő cég pedig – amelynek megfelelő szolgáltatási díj ellenében ki lett szervezve az olcsó külföldi munkaerő beszerzése – eljuttatja a külföldi munkásokat az árulánc csúcsán álló megrendelőhöz, a globális munkaadó vállalathoz.

A globális árulánc minden közvetítő szereplője gyakorlatilag a lánc, vagy ahogyan a toborzóim nevezik, a „piramis" (vö. Kovai és Vigvári 2024b) alján álló munkás munkabérén osztozkodik. Azon a béren, amit a lánc másik végén, vagy a piramis csúcsán álló cég fizet a munkás munkájáért. Minél több közvetítő tagja ennek a láncnak, annál több rész hasad le a munkás béréből, annál kevesebb marad annak, aki a munkaerejét áruba bocsátja.

Bár az árulánc modell mindenütt fellelhető a külföldi munkaközvetítéssel foglalkozó brókerek praxisában, a brókerségnek különböző variánsai vannak, amelyek egy skálán helyezhetők el – részben annak függvényében, mennyi közvetítő alkotja az áruláncot, illetve aszerint, hogy informálisan vagy formális keretek között, egy hivatalos (külföldön is bejegyzett) munkaerő-közvetítő cég munkatársaként dolgozik-e a toborzó. Terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban csak a skála két szélső pólusán található, ideáltipikusnak tekinthető brókerek praxisát és annak morális dimenzióit elemzem.

A tanulmány elején bemutatott informális toborzó, Ati a skála egyik végén áll. Olcsó magyarországi munkásokat szállít egy Nyugat-Európában működő, de magyarországi bázissal is rendelkező munkaerő-közvetítő cégnek – e szolgáltatás minden erkölcsi dilemmájával együtt. A toborzói skála másik végén azok a formális alkalmazásban lévő magyar munkaerő-szervezők, vagy „ügyintézők" találhatók, akiket közvetlenül a nyugat-európai cégek – ahol korábban maguk is kétkezi munkásként dolgoztak – építettek be saját alvállalkozóik közé, (olcsó) magyarországi munkaerő beszervezésére. Közéjük tartozik Béci is, aki az első találkozásunkkor úgy mutatkozott be, hogy „eddig kint dolgoztam az építkezéseken melegben, negyven fokban, de most már előre léptem, toborzó lettem, bent ülök a főnöki irodában, segítek

az embereket intézni". Béci maga is ambivalens a toborzói munka morális megítélésében, amelyet a saját munkájáról szóló narratívájában azzal igyekszik oldani, hogy magáról többnyire inkább a munka szervezőjeként, a toborzásról pedig mint egyenlő felek közötti, kölcsönös függőségi viszonyról beszél.

> „Ez a toborzó szó csúnya. Énszerintem az ügyintéző az szebb kifejezés... Hát, most ez embertoborzás... mintha emberrel kereskednél... De mi nem ezt csináljuk. Mi szerintem segítünk az embereknek... Nekem abból, hogy én most segítek nekik külföldön bejelentett munkát találni, most abból nem lesz több pénzem. A mi cégünk ilyennel nem foglalkozik... Én ezt nem érzem jogosnak. Azzal, hogy ő kijön dolgozni, ő is segít nekünk. A világon megbízható munkást, megbízható dolgozó embert találni, ugyanolyan nehéz, mint megbízható munkahelyet".

A másik szempont, amit Béci erősen hangsúlyoz a narratívájában, az a toborzott munkásairól való gondoskodás, a segítés fontossága a „jó" toborzó munkájában.

> „Én kint segítek nekik az ügyek elintézésében. Ugye nem beszélnek, csak magyarul, ezért én segítek nekik bankkártyát intézni, adószámot, a betegbiztosításukat. Ezzel a főnökök nem foglalkoznak...Vagy ha személyes konfliktus van a munkásszállójukon, én segítek a békítésben. [...] Engem szeretnek a munkások. Mert én normálisan bánok velük. Rugalmasan, meghallgatom a problémáikat, azt, hogy miben tudok segíteni, elmondom nekik, hogy mit kínálunk mi. És a másik legfontosabb, hogy amit én mondok, azt a cégnél be is tartjuk. És ugye emiatt, hál' Istennek, már egymásnak ajánlgatnak minket. A barátaiknak, a rokonaiknak, mert hogy mi odafigyelünk a dolgozókra. [...] Szóval, úgy kell csinálni, hogy nekik is jó legyen, meg nekem is. [...] Mi nem húzzuk le úgy a munkásainkat, mint a magyar munkaerő-közvetítő cégek, a mi dolgozóink többet keresnek, hogy a holland cégnél vannak bejelentve".

Béci 27 éves, 8 osztályos végzettségével évekig betanított munkásként dolgozott, szinte mindenfelé, de többnyire az észak-magyarországi régióban. Volt segédmunkás egy miskolci kőműves mellett, festett

építkezéseken Budapesten, dolgozott szemétszállító cégnél kukásautón mint rakodómunkás. Mielőtt kiment külföldre, három hónapot töltött a miskolci Boschban is, „robotmunkán" – ahogy ő nevezi az ottani szalagmunkát. „Nekem ugye van kettő kislányom, akik a szemem fényei, így mindig muszáj volt mennem, bármi munkát elvállalni, soha nem volt olyan, hogy most ezt nem, fintorogni, meg akármi. Mindig, ami opció volt, éltem vele" – emlékszik vissza a magyarországi megélhetési lehetőségeire.

Magyarországi keresetéből azonban nem tudta eltartani apránként gyarapodó családját, feleségét és két kisgyermekét. Emellett egyre nehezebben talált munkát itthon a munkaerőpiacon tapasztalt etnikai, rasszizált diszkrimináció miatt. Ebben a helyzetben örömmel fogadta el egy ózdi kollégája ajánlatát, aki egy hollandiai építőipari céghez hívta dolgozni. „Én roma származású vagyok félig. Nekem anyukám magyar, apukám cigány. Ugye ezzel itthon is mivel nekem barna a bőröm, voltak problémáim. De kint nem. Ott az a lényeg, hogy ember legyen valaki, minden szempontból, csinálja jól a munkáját és akkor nincsenek problémái. Ott nincs ilyen rasszizmus, mint itt ugye Magyarországon sajnos a legtöbb helyen".

Az ózdi barátja révén talált hollandiai építőipari cégnél betanított munkásként kezdett dolgozni, de rövidesen, néhány hónap alatt vezető vasbetonszerelővé lépett elő, és egy nyolc fős, magyarországi munkásokból álló brigádot irányított. Immáron két éve dolgozik kint. A cégnek nagy állami beruházásai vannak, így állandó munkaerőhiánnyal küzd. A magyar származású főnökével való bizalmas, jó viszonyának köszönhetően Béci hamar előrelépett a hierarchiában:

> „most már feljebb léptem, tehát toborzó vagyok. […] Most már hál' Istennek, egyre több építkezésen vagyunk ott, Hollandban mindig van valami nagy építkezés, új autópálya, stb, és ott általában mindig kell az ember. És mivel én sokat járok haza, ezért úgy gondolták, hogy én alkalmas lennék erre [a toborzásra Magyarországról], mert megbízható vagyok, és jól tudok beszélni meg bánni az emberekkel, és akkor rám esett a döntés, hogy akkor én ezt csináljam".

Béci szerint a jó toborzó „gondoskodik" a toborzott munkásairól: odafigyel arra, hogy megfelelő helyen legyenek elszállásolva (a szállást

a cég biztosítja), és úgy állítja össze a brigádokat, hogy a munkások jól kijöjjenek egymással. „Úgy halad a munka, ha olyan emberek dolgoznak együtt, akik szeretik egymást, szeretik azt, amit csinálnak, és akik éjszakánként jól ki tudják pihenni magukat". Béci magát ilyen gondoskodó toborzónak tartja, hiszen szerinte másként nem is lehetne ezt a munkaszervezést hosszú távon csinálni. Elmondása szerint az általa toborzott munkások mind a jó fizetés reményében vállalják a külföldi munkát. Az ő cégüknél heti fizetés van, ami egy újonnan érkező munkás esetében 450 euró (ami kb. 160 ezer forintot ért az interjú készítés idején, 2022-ben). Magyarországon ezek az emberek ennek csak a töredékét tudják megkeresni. Béci például havi 230 ezer forintot kapott annak idején a Boschban, napi tizenkét órás műszakok után – Hollandiában ennek a háromszorosát vitte haza napi nyolc óra munkáért. Mióta toborzóvá lépett elő, már heti 560 eurót is kézhez kap. A cégnél szinte kizárólag külföldi vendégmunkások dolgoznak – a közel 600 fős munkaerő-állomány egyötöde magyar. „Mert ugye azt tisztán látni kell", mondja Béci, hogy „amit itt lehet keresni, az a magyar embernek nagyon jó pénz, de aki ottani őshonos holland, az nem kell fel ennyi pénzért, ilyen kemény fizikai munkáért. De ez elmondható Németországról is. Egy kinti [helyi] német vagy holland segédmunkás olyan öt-hatezer eurót megkeres [kétszeresét annak, amit a migráns vendégmunkások kapnak]".

Béci ugyanakkor tisztában van vele, hogy alacsony iskolázottságú romaként, a Magyarországon kínálkozó szűkös lehetőségek miatt számára a külföldi vendégmunka inkább egy kényszerdöntés volt (Nagy és Nagy 2022; Durst és Nyírő 2019).

> „A holland emberek teljesen mások, mint a magyarok. Itt hogyha megyek az utcán, ha idős, akkor is előre köszön. Nagyon kulturáltak, nagyon segítőkészek, rugalmasak. [...] Jobban örülnék, ha ezt a bért [560 euró hetente] kapnám meg itthon, Magyarországon, és ilyen [barátságos, mint a holland] közegben. Nem kellene távol lennem a kislányaimtól. De most az a célom, hogy kihozom őket is Hollandba".

Béci viszonylag nagy egzisztenciális mobilitást futott be a hollandiai vendégmunka révén. Elmondása szerint a nagy munkabírásának, megbízhatóságának és segítőkész, magyar származású főnökének

köszönhetően ma már hivatalosan, bejelentett munkaerőszervezéssel foglalkozó (al)vállalkozóként dolgozik a holland építőipari cégnél. Emiatt van már kinti lakcíme is, ami feltétel ahhoz, hogy valaki ki tudja vinni a családját, óvodát, iskolát tudjon intézni a gyerekeinek.

A magyarországi külföldi vendégmunkások közül azonban csak nagyon kevesen tudják elérni ezt. Csak néhányan tudnak kétkezi fizikai munkásból toborzóvá előlépni – ezzel egyfajta vágyott (bár viszonylagos) autonómiára, és a kemény, sokszor az egészséget károsító fizikai munkától való megszabadulásra szert tenni. A brókerség pedig az alacsonyan képzett, peremhelyzetben élő magyarországi romák számára az egzisztenciális mobilitás, azaz az anyagi előrejutás, a valami felé haladás, vagy ahogy többen közülük mondjak, az „egyről a kettőre jutás" elérésének szinte egyetlen csatornája.

A legtöbb, alacsony végzettségű munkás számára marad a külföldi vendégmunka. Még akkor is, ha tudják, hogy az őket kiközvetítő, munkalehetőséggel „segítő" toborzók nagy hasznot húznak rajtuk. Egy harmincas évei közepén járó toborzott munkás ezt érzékletesen így fogalmazta meg:

> „Tudom, hogy eladják az embereket. Engem is eladtak szerintem. De nem érdekelt. Csak a pénz érdekelt. Hogy tudjak valamennyit összegyűjteni, a családomnak tudjak venni egy kis házat, hogy jussunk valamit előre a feleségemmel, a gyerekeknek meg tudjuk adni, amit kell. […] Itt ezen a vidéken rengeteg fiatal és középkorú ember akar kimenni dolgozni. Szakma nélküli emberek, nyelvtudás nélkül, akik bármilyen legalja munkát hajlandók elvégezni, ha megfizetik őket érte. Itthon ugyanis akármennyit dolgoznak, nem tudnak haladni. Külföldön még ez a legalja munka is jobb mintha itthon a Kösziben [közhasznú munkán] dolgoznának, vagy a furikot [talicskát] tolnák, látástól vakulásig, napi 5 ezer forintért. […] Kint legalább megkeressük az 1200 eurót. Hol tud egy tanulatlan roma ember Magyarországon ennyit keresni?! Sokan úgy tervezzük, hogy csináljuk ezt a kemény életet még néhány évig, nagyjából kéthavonta ingázva a család és a külföldi munkahely között, aztán mikor kicsit megkapaszkodott a család, lesz saját fedél a fejünk fölött, megadtuk az adósságokat, akkor majd itthon próbálunk meg újra munkát keresni. Hátha addigra már itt is jobb lesz a helyzet".

Ugyanakkor még a legkiszolgáltatottabb helyzetű munkások sem kötnek szövetséget akármilyen toborzóval. A terepmunkám során az engem befogadó családfő, a hatgyerekes apa, Gyuszi – anyagi nehézségeik ellenére – rendre visszautasította az olyan toborzók ajánlatait, akiket „szemtelennek", „a szegény emberről az utolsó bőrt is lehúzónak" ítélt meg. A munkások ugyanis, legyenek bármilyen kiszolgáltatott helyzetben is, elítélik azt a toborzót, aki nem tartja be a toborzás morális gazdaságának elveit, vagyis igazságtalanul nagy árat kér el a szolgáltatásáért. Gyuszi mindig így beszélt előttem azokról a toborzókról, akik szerinte olyan túlzottan nagy hasznot próbálnak realizálni a kiközvetített munkás béréből, hogy annak nem marad elég keresete a családja megélhetésére: „ez már förtelem, amit csinálnak", meg hogy „ezért a kis pénzért, amit meghagynak az embernek a keresetéből, már nem is érdemes kimenni külföldre dolgozni, itt hagyni az embernek a családját".

Az „amorális" toborzás egy másik jellemző esete az elvárt reciprocitás, a kölcsönös kötelezettségek elvének a megszegése, amikor a toborzó nem gondoskodik a munkásról. Egy középkorú férfi interjúalany egy olyan negatív élményéről számolt be, amely végérvényesen eltántorította a külföldi munkavállalástól. Egy informális munkaközvetítő ajánlatára indult útnak teletaxival Németországba, nyolc másik munkás társaságában. Ő maga végül nem Németországban kötött ki, ahogy a toborzója ígérte, hanem Hollandiában, egy barátságtalan kínai étteremben. A szálláson képtelen volt megszokni az erős szagokat, és a főnöke folyamatos parancsolgatását (a munkavállalókat általában az étteremmel egy épületben, az étterem fölötti emeleten szállásolják el). Egy hét múltán felhívta a toborzóját, hogy haza akar menni, ám az közölte vele, hogy ő csak a kiutazásért felelt, a hazautat saját magának kell megoldania. Végül családja 200 ezer forintot fizetett egy falubelinek, aki extra sürgősségi felárral hazahozta, miután egy éjszakát a hollandiai étterem melletti buszmegállóban töltött. Ennek a „szemtelen", a munkásaival nem törődő és azokat átverő toborzónak aztán elterjesztette a rossz hírét az ismerősei között és a kiterjedt rokonságában – gondoskodva arról, hogy a brókerség morális gazdaságának elveit be nem tartó, „erkölcstelen" toborzó erről a környékről ne tudjon több klienst szerezni magának.

KONKLÚZIÓ

Esettanulmányom azt szemlélteti, hogy a függőségi, informális kapcsolatok – mint amilyen az informális toborzó és toborzott munkásai közötti klientalista viszonyokba ágyazott brókerség – fennmaradása és terjedése az egymást átfedő válságok idején nem a visszamaradottság jele, hanem épp ellenkezőleg: a „flexibilis kapitalizmus" gördülékeny működéséhez szükséges relációkat jelentenek (Brkovic 2017). Egyrészt lehetővé teszik a globális és lokális tőkefelhalmozást, másrészt a szegénység elleni ütközőzónaként is funkcionálnak, sok esetben a szegények „egzisztenciális mobilitásának" egyedüli lehetőségét jelentve (Hage 2009).

A tanulmány empirikus eredményei arra is rávilágítanak, hogy a flexibilis kapitalizmus keretei között a formális munkaerő-toborzás és -szervezés nem működhet a helyi ismeretekkel rendelkező informális toborzók nélkül, akik a toborzott olcsó, „eldobható" (könnyen pótolható és ezért lecserélhető, szakképzetlen) munkások bizalmát élvezik. A toborzó és az általa toborzott munkás viszonya egyfajta kliensi viszony, amelyben a szívességek cseréje financializálódik, pénzértékké válik. Bár a csere során a munkás maga válik (fiktív) áruvá (Polányi 1944, Melegh et al. 2018) – hiszen a toborzó minden egyes kiközvetített munkás után „fejpénzt" kap a külföldi munkaadó cégtől – a toborzó érdeke mégis a tartós, kölcsönös kötelezettségeket magában foglaló társadalmi viszony fenntartása, amelyet a „gondoskodás" és „segítségnyújtás" narratíváján keresztül demonstrál. Ez a kölcsönös függés teszi lehetővé számára, hogy a munkás munkája által termelt értékből továbbra is részesedhessen. A toborzó a munkaszervezésért felelős alvállalkozóként ugyanis akkor teljesíti jól a feladatát a megbízója, vagyis az olcsó külföldi munkaerőt megrendelő fővállalkozója szemében, ha megbízható munkásokat tud beszervezni. A toborzó tehát tisztában van a munkaerő-közvetítésben rejlő kölcsönös függés tényével. Az esettanulmányból az is kiderül, hogy az informális toborzók és a formális munkaerő-kölcsönző cégek működése szorosan összefonódik – az egyik nem tud létezni a másik nélkül (Böröcz 2000, 2019). Az informális toborzó közvetítő munkájának egyik nem szándékolt következménye pedig az, hogy hozzájárul a minél nagyobb tőkefelhalmozásra épülő kapitalista rendszer zavartalan működéséhez.

Bár erről nincsenek hivatalos információink, de adódik a kérdés: vajon a magyar kormány azért huny szemet a minden szabályozást kikerülő, informális munkaerő-közvetítés fölött, mert az bizonyos értelemben pacifikáló szerepet tölt be, tompítva a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket és az elszegényedés hatásait? Ahogyan ez az esettanulmány is mutatja, az informális bróker (toborzó) fordítóként működik a formális és az informális világok között, megélhetési lehetőséget kínálva az itthon „felesleges munkaerőnek" ítélt, többnyire alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen, nagyrészt roma munkások számára. E csoport a hosszú távú, rasszizált „fehér dominanciára" épülő strukturális elnyomás következtében (Desmond és Emirbayer 2016; Böröcz 2022; Kóczé 2020) puszta fizikai munkaerején kívül más értékesíthető erőforrással nem rendelkezik (Szabó 2018). Ezeknek a prekár helyzetben élő munkásoknak – még ha kizsákmányoló feltételek mellett is – a külföldi vendégmunkás lét is előnyösebb függőségi viszonynak számít azoknál az egyéb dependens viszonyaiknál, amelyekbe itthon betagozódnak (mint például a közmunka, vagy az eladósodottság, de akár egy Bosch típusú globális cégnél végzett, általuk „robotmunkának" titulált, a külföldi munkánál rosszabbul fizető szalagmunka).

Saját narratívájuk szerint a brókerek ebből a kiszolgáltatott helyzetből „segítenek" kitörni a szegényeknek. Tevékenységük, gazdasági praxisuk azonban – ami mindig az adott társadalom politikai és morális gazdaságának a kontextusában értelmezhető – ambivalens megítélés alá esik: egyszerre tekintik őket haszonszerzőknek és segítőknek. Ennek a kettősségnek a feszültségével mind a toborzók, mind a toborzott munkások tisztában vannak.

Nincs tehát szó az „osztálytudat elhomályosításáról" (Nagy és Nagy 2022); arról, hogy a külföldre toborzott munkások ne lennének tisztában kizsákmányolt helyzetükkel. Jelen tanulmány tanulsága inkább egybevág James Scott (1976) megállapításaival az általa vizsgált ázsiai parasztok vonatkozásában: a kiszolgáltatott helyzetű emberek a számukra szűkösen rendelkezésre álló, korlátozott lehetőségek közül azt választják, ami a megélhetés elsődlegességének imperatívuszát és a reciprocitást bizonyos mértékig magában foglaló morális gazdasági elveiket nem sérti. A toborzók maguk is tisztában vannak azzal, hogy munkájuk akkor lesz fenntartható, ha tiszteletben tartják

a munkásokkal való brókerség morális gazdaságának értékeit, vagyis a saját, egyéni haszonszerzés mellett „gondoskodnak" a toborzott munkásaikról egy számukra ismeretlen, külföldi környezetben. Ezzel betartják a reciprocitás elvét, amit egyikük úgy fogalmazott meg, hogy úgy kell csinálni ezt a munkát, hogy „nekik [a toborzott dolgozóknak] is jó legyen, meg nekem is".

A toborzók ambivalens tevékenységének széleskörű elfogadottsága az érintett munkások körében abban a gazdasági változásokkal, neoliberalizációval, monetarizációval együtt járó, ezek következtében átalakuló morális gazdasági kontextusban értelmezhető, amit néhány más, neoliberalizálódó posztszocialista vagy posztkoloniális társadalom kapcsán a kutatók a „segítség financializációjaként" (Waters 2018), vagy a „morális gazdaság neoliberalizációjaként" (Wiegratz és Cesnulyte 2016) írnak le.

Ebben a neoliberalizálódó kontextusban, a brókerség morális gazdaságának ismeretében válik érthetővé, hogy milyen alapon ítélik meg a munkások „fairnek", elfogadhatónak, „igazságosnak" a toborzók szolgáltatásait és azok árazását – és mikor bélyegeznek egy toborzót nyerészkedőnek, „szemtelennek", a kiközvetített munkásokat „lehúzónak". Ennek a morális megítélésnek egyfelől az a tétje, hogy meghatározza, kik tudnak fenntartható üzletet működtetni az informális munkaerő-közvetítők közül. Másfelől, a munkaerővel való brókerség morális gazdasága normalizálja a brókerek opportunizmusát, a külföldön munkát vállalók kiszolgáltatottságára épülő haszonszerzést – de csak akkor, ha ez a profitszerzés egyidejűleg a toborzott munkásról való gondoskodással és segítségnyújtással párosul. Ez utóbbi segítség abban áll, hogy a bróker a munkást az otthoni szűkös lehetőségekhez képest jóval jobban fizető, önerőből elérhetetlen külföldi munkalehetőséghez juttatja. Ennyiben beszélhetünk a brókerség morális gazdaságának neoliberalizációjáról, amelynek a reciprocitás, a megélhetéshez való jog elsődlegességének elve mellett a segítség financializációja is szerves elemévé vált.

Mindezek fényében aligha meglepő a külföldre járó, toborzott vendégmunkás döntése. Bár – még ha nem is marxi terminusokban gondolkodik – tisztában van azzal, hogy az ő munkája (többlet)értékének lefölözésével válik profitábilis tranzakcióvá az informális munkaerő közvetítés, és ez teszi lehetővé a vállalkozó szellemű,

kreatív toborzók társadalmi előrejutását, egzisztenciális mobilitását, a strukturális kényszerek szorításában mégis a toborzóval való önkéntes együttműködést választja. A toborzó, aki méltányos árat kér a szolgáltatásáért, azaz nem szakít ki aránytalan mértékű profitot, hanem elegendő bért hagy meg a toborzott munkásnak a megélhetéshez, illetve a családja előbbre jutásához – azaz betartja a toborzás morális gazdaságának elveit –, előnyösebb függőségi viszonyt jelent az ilyen munkás számára, mint azok a függőségi relációi, amelyekbe otthon kényszerül a mindennapi élet újratermelése céljából (Pulay et al. 2025, Durst és Stewart 2025). Hiszen a külföldi vendégmunkával szerzett béréből még így is több marad neki, mint amennyit itthon, Magyarországon tudna keresni. Emellett – igaz, csak átmenetileg – megszabadul az adósságterhei törlesztésétől is.

Nem meglepő tehát, hogy sokan ezek közül a munkások közül úgy vélik: a toborzó segítségével szerzett külföldi munkavállalás maradt az egyetlen lehetőségük az egzisztenciális mobilitásra, hogy egyről a kettőre jussanak, hogy „előre haladjanak" a családjuk boldogulását illetően.

A toborzók számára pedig egyértelműen a (törékeny) társadalmi mobilitás eszközének bizonyul ez a mégoly ambivalens, néhányukban morális dilemmákat szülő, informális gazdasági gyakorlat.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikk alapjául szolgáló, „Függőségi kapcsolatok morális dimenziói a financializáció korában" c. kutatási projekt (K-143543) az NKFIH támogatásával valósult meg. A kutatás etikai tervének támogatásáért köszönet illeti az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) Etikai Bizottságát. A tanulmány első változatához fűzött kritikai észrevételekért, az átdolgozáshoz hasznos tanácsokért pedig a tematikus szám társszerkesztőjének, Eredics Lillának, valamint a TK Kisebbségkutató Intézet olvasóköre résztvevőinek, többek között Árendás Zsuzsának, Dés Fanninak, Feischmidt Margitnak, Gosztonyi Balázsnak, Németh Krisztinának, Pulay Gergőnek, Sárkány Mihálynak, Virág Tündének, Zakariás Ildikónak, Zentai Violának és Zsigmond Csillának szeretnék köszönetet mondani.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Auyero, Javier (1999). "From the client's point(s) of view": How poor people perceive and evaluate political clientelism. *Theory and Society*, 28, 297–334. https://doi.org/10.1023/A:1006905214896

Bauman, Zigmunt (1998). *Liquid Modernity*. Polity Press.

Björkman, Lisa (szerk.) (2021). *Bombay Brokers*. Duke University Press.

Bourdieu, Pierre (1998). The essence of neoliberalism. *Le Monde Diplomatique*. 1998. december https://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu

Böröcz József (2000). Informality Rules. *East European Journal of Politics and Societies*, 14(2), 348-380. https://doi.org/10.1177/0888325400014002006

Böröcz József (2019). Kistársadalom – kiskapuk. *Replika*, 112, 177–197. https://doi.org/ 10.32564/125.8

Böröcz József (2022). „Eurofehér" gőg és „piszkosfehér" sérelemérzet: A „rassz" Európában. *Replika*, 2(125), 129–150. https://doi.org/10.32564/112.11

Brkovic, Crna (2022). Postsocialist Mediterranean. Scalar gaze, moral self, and relational labour of favors in Eastern Europe. *Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology.* 92, 82–97. https://doi.org/10.3167/fcl.2020.072007

Carrier, James G. (2017). Moral economy: What's in a name. *Anthropological Theory,* 18(1), 18–35. https://doi.org/10.1177/1463499617735259

Deshingkar, Priya (2019). The making and unmaking of precarious, ideal subjects – migration brokerage in the global south. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(14), 2638–2654.

Dés Fanni (2018). „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott" – szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. *Fordulat,* 24, 187–214.

Dés Fanni (2023). *„I was looking for trouble all over the EU, blending in everywhere. Hungarian women in the prostitution industry between the semi-periphery and the core*. PhD disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem.

Durst Judit (2018). Out of the Frying Pan Into the Fire? From Municipal Lords to the Global Assembly Lines – Roma Experiences of Social Im/Mobility Through Migration From North Hungary. *Intersections. EEJSP,* 4(3), 4–28. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i3.479

Durst Judit és Nyírő Zsanna (2019). Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Hungarian Review of Sociology*, 28(4), 4–36.

Durst Judit (2019). Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és a transznacionalitás korlátai. *REGIO*, 27(3), 79–114. https://doi.org/ 10.17355/rkkpt.v27i3.275

Durst Judit és Stewart, Michael S. (2025). « L'économie morale de la flexploitation : Les courtiers informels en emploi et leur rôle dans la migration transnationale des travailleurs pauvres roms de la Hongrie rurale. » *Études Tsiganes*, nos 77–78: 66–95.[The Moral Economy of Flexploitation: Informal job brokers and their role in transnational labour migration of the rural Hungarian Roma working poor].

Eredics Lilla és Kovai Cecília (2026). A magyar cigányság a globális kapitalizmus félperiféráján. *Fordulat*, 35.

Gellner, Ernest és Waterbury, John (szerk.) (1977). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. Ducksworth.

Glick Schiller, Nina (2009). A global perspective on migration and development. *Social Analysis*, 5(3), 14–37. https://doi.org/10.3167/sa.2009.530302

Götz Norbert (2015). 'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects. *Journal of Global Ethics*, 11(2), 147–162. https://doi.org/10.1080/17449626.2015.1054556

Grill, Jan (2015). 'Endured Labour' and 'Fixing Up' Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and in the UK. In: Brazzabeni, Micol; Cunha, Manuela Ivone és and Fotta, Martin (szerk.), *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century* (88–106). Berghahn Books.

Hage, Ghassan (2009). Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality. In: *Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality* (97–106). Melbourne University Publishing.

Hann, Chris (2010). 'Moral Economy'. In Hart, Keith; Laville, Jean-Louis és Cattani, Antonio David (szerk.), *The Human Economy* (187–198). Polity.

Hann, Chris (2018). Moral(ity and) Economy. Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary. *European Journal of Sociology*, 59(2), 1–30.

Hann, Chris (2024). The Gypsy condition in Kiskunhalas: work, consumption, and indebtedness after socialism. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 1–21. https://doi.org/10.1080/25739638.2024.2380152

Hofer Tamás (1994). A parasztcsalád morális ökonómiája. *Demográfia*, 37(3-4), 383–388.

Hofer Tamás (1991). Patrónus-kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In: Utasi Ágnes (szerk.), *Társas kapcsolatok* (148–158). Gondolat.

James, Deborah (2011). The return of the broker: consensus, hierarchy and choice in South African land reform. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(2), 318–338.

Jones, Katherine (2014). 'It was a whirlwind. A lot of people made a lot of money': The role of agencies in facilitating migration between Poland and the UK between 2004 and 2008. *Central and Eastern Migration Review*, 3(2), 105–125.

Jones, Katherine és Sha, Heila (2020). Mediated migration: A literature review of migration intermediaries. *Working paper*. MIDEQ: Migration for Development & Equality.

Karandinos, George; Hart, Laurie Kain; Castrillo, Fernando Montero és Bourgois, Philippe (2014). The Moral Economy of Violence in the US Inner City. *Current Anthropology*, 55(1), 1–22.

Kjaerulff, Jens (2015). Introduction. In: Kjaerulff, Jens (szerk.), *Flexible Capitalism. Exchange and Ambiguity at Work*, (1–42). Berghahn Books.

Kóczé Angéla (2020). Racialization, Racial Oppression of Roma. In: Ness, Immanuel – Cope, Zak (szerk.). *The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism* (2293–2302). Palgrave Macmillan.

Kóczé Angéla (2017). Race, Migration and Neoliberalism: Distorted Notions of Romani Migration in European Public Discourses. *Social Identities*, 24(4), 459–473. https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335827

Kofti, Dimitra (2016). Moral economy of flexible production: Fabricating precarity between the conveyor belt and the household. *Anthropological Theory*, 16(4), 433–453.

Kovai Cecilia és Puskás Fanni (2023). Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek" a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez. *Korall*, 92, 80–107. https://doi.org/10.52656/KORALL. 2023.02.

Kovai Cecilia (2024). A lokális etnikai- és osztályviszonyok változásai a gazdasági ciklusok tükrében: bevezető gondolatok egy antropológiai terepkutatáshoz. In: *A lokális etnikai- és osztályviszonyok változásai a 2015 utáni magyar vidéken*. Kutatási beszámoló workshop.

Kovai Cecilia és Vigvári András (2024). Társadalmi mobilitás és klientalizmus: roma vállalkozók az építőiparban. In: *A lokális etnikai- és osztályviszonyok változásai a 2015 utáni magyar vidéken*. Kutatási beszámoló workshop.

Lindquist, Johan (2017). Brokers, channels, infrastructure: Moving migrant labour in the Indonesian – Malaysian oil palm complex. *Mobilities*, 12(2), 213–226.

Lindquist, Johan; Xiang, Biao és Yeoh, Brenda (2012). Introduction: Opening the black box of migration: Brokers, the organization of transnational mobility and the changing political economy in Asia. *Pacific Affairs*, 85(1), 7–19.

Marx, Karl (1978 [1867]. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Kossuth.

Marx, Karl és Engels, Friedrich (1848). *Manifesto of the Communist Party*. Marxist Internet Archive.

McCollum, David és Findlay, Allan (2018). Oiling the wheels? Flexible labour markets and the migration industry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(4), 558–574.

Melegh Attila (2006). *On the East/West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University.
Melegh Attila; Gábriel Dóra; Gresits Gabriella és Háros Dalma (2018). Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 28(4), 61–88.
Meszmann Tamás és Fedyuk Olga (2018). *Temporary Agency Work as a Form and Channel of Labour Migration in Hungary*. Friedrich Ebert Stiftung Budapest.
Nagy Ákos és Nagy Klára (2022). Kölcsönvett életek. Munkaerő- kölcsönzés és elhomályosított osztályviszonyok Magyarországon. *Replika*, 125, 55–68. https://doi.org/10.32564/125.4
Narotzky, Susana (2015). The Payoff of Love and the Traffic of Favours. Reciprocity, Social Capital, and the Blurring of Value Realms in Flexible Capitalism. In Kjaerulff, Jens (szerk.), *Flexible Capitalism. Exchange and Ambiguity at Work* (173–206). Berghahn Books.
Palomera, Jaime és Vetta, Theodora (2016). Moral Economy: Rethinking a Radical Concept. *Anthropological Theory,* 16 (4), 413–32.
Pine, Frances. (2014). Migration as Hope: Space, Time, and Imagining the Future. *Current Anthropology*, 55(9), 95–104. https://doi.org/10.1086/676526
Pijpers, Roos (2010). International employment agencies and migrant flexiwork in an enlarged European Union. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(7), 1079–1097.
Polányi, Karl (1944 [1957]). *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Beacon Press.
Pulay Gergely (2024). Personalized Value Struggles amid Marketization: The Search for the Good among Men on the Margins of Bucharest. *East European Politics and Societies,* 38(1), 339–356.
Pulay Gergely (2024). *The moral dimensions of patron-client relations in Hungary.* Presentation at the EASA Conference, Barcelona, 26-29 July.
Pulay Gergely; Gosztonyi, B. és Durst Judit (2025). Hierarchies of clientelism, brokerage, and indebtedness in illiberal Hungary. *Intersections, EEJSP.* (Megjelenés előtt)
Rajaram, Prem Kumar (2018). Refugees as Surplus Population: Race, Migration, and Capitalist Value Regimes. *New Political Economy*, 23(5), 627–639. https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1417372
Reeves, Madeleine (2016). 'Diplomat, Landlord, Con-artist, Thief: Housing Brokers and the Mediation of Risk in Migrant Moscow.' *The Cambridge Journal of Anthropology*, 34(2), 93–109.
Salverdo, Tijo (2021). Multiscalar moral economy. Global agribusiness, rural Zambian residents, and the distributed crowd. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, 89, 79–92.

Scott, James (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven.

Shapkina, Nadia (2008). The International Division of Reproductive Labor and Sex-Trafficking Commodity Chains. In Dunaway, Wilma A. (szerk.) *Gendered Commodity Chains: Seeing Women's Work and Households in Global Production* (190–206). Stanford University Press.

Sik Endre (1999). Emberpiac a Moszkva téren. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Átmenetek* (81–108). MTA Politikatudományi Intézet.

Sík Endre és Szeitl Borbála (2015). Quasi-diaspora and Cross-border Diaspora in the Hungarian-Slovak-Ukrainian Triborder Region. *Hungarian Review of Sociology*, 25(4), 107–125.

Stewart, Michael (2021). Making a Reality of Other People's Fictions: A Smithian Critique of Post-Marxian and Polanyi-ite Accounts of Exploitation, In Kaneff, Deema és Kirsten W. Endres (szerk.), *Explorations in Economic Anthropology: Key Issues and Critical Reflections* (89–101). Berghahn Books.

Swerdlyk, Sarah (2024). Labour, social reproduction, and refugee politics: 'women's work' amongst Hungarian Romani families in Canada. *Dialectical Anthropology,* 48(3), 1–22. https://doi.org/10.1007/s10624-024-09729-9

Szabó Árpád Töhötöm (2018). "Local and Global Contexts, Individual Experiences in Labour: Poor Roma at Home and Abroad. A Case from Transylvania, Romania." *Local Economy: The Journal of the Local Economy Policy Unit* 33 (2), 207–223. https://doi.org/10.1177/0269094218762345

Thompson, E.P. (1971): The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past and Present*, 50, 76–136.

Thompson, Edward Palmer (1993). *Customs in Common*. Penguin Books.

Xiang, Biao és Lindquist, Johan (2014). Migration infrastructure. *International Migration Review,* 48(1), 122–148.

Žabko, Oksana; Aasland, Aadne és Endresen, Sylvie Brigit (2018). Facilitating labour migration from Latvia: Strategies of various categories of intermediaries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(4), 575–591.

Vígvári András és Kovai Cecilia (2020). Befejezetlen proletarizáció? Vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válság után. *Tér és Társadalom*, 34(3), 68–89.

Waters, Hedwig, Amelia (2018). The financialization of help: moneylenders as economic translators in the debt-based economy. *Central Asian Survey*, 37(3), 403–418. https://doi.org/10.1080/02634937.2018.1442317

Wiegratz, Jörg és Cesnulyte, Egle (2016). Money Talks: Moral Economies of Earning a Living in Neoliberal East Africa. *New Political Economy*, 21(1), 1–25. http://doi.org/10.1080/13563467.2015.1041479